

Πολιτική παιδεία και πολιτικοποίηση: Μια παραδόξως δύσκολη σχέση

Κώστας Α. Λάβδας ■

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εστιάζει σε ορισμένα κρίσιμα θεωρητικά ζητήματα που μπορούν να θεωρηθούν ως προϋποθέσεις για την κριτική ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης σε συγκριτική προοπτική. Τα προβλήματα και οι ελλείψεις στην πολιτειακή παιδεία αφορούν τη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα κάθε πολιτικού συστήματος και δεν θα πρέπει να αποτιμώνται μόνον σε σχέση με τα κριτήρια και τους συγκριτικούς δείκτες (benchmarks) που τίθενται από τους θεσμούς διαχείρισης της τοπικής, εθνικής και υπερεθνικής εξουσίας (κυβερνήσεις, διεθνή φόρα, ΕΕ). Για την πολιτική επιστήμη, οι σχέσεις μεταξύ πολιτειακής παιδείας και πολιτικοποίησης είναι σύνθετες και χαρακτηρίζονται από μια ορισμένη αμφισημία. Ούτε η διεύρυνση ή/και εμβάθυνση της πολιτικής παιδείας οδηγούν απαραίτητα σε εντονότερη πολιτικοποίηση ούτε η πολιτικοποίηση γενικώς προϋποθέτει απαραίτητα πολιτική παιδεία. Στην πραγματικότητα, μόνο μια μορφή πολιτικοποίησης - αυτή που συνδυάζεται με δημοκρατικές μορφές πολιτικής και ορθολογική αποτίμηση των πολιτικών επιλογών, των αποτελεσμάτων και των συνεπειών τους - προϋποθέτει πολιτειακή παιδεία. Παράλληλα, στο άρθρο διατυπώνεται η θέση ότι οι προσεγγίσεις στην πολιτικοποίηση συχνά αμελούν και την επίδραση που έχουν τα περιεχόμενα και τα χαρακτηριστικά της πολιτικής παιδείας στη συνολική τοποθέτηση των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, τα πολιτικά γεγονότα και τη σχέση τους με αυτά. Η περίπτωση της πολιτικής παιδείας σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία προσεγγίζεται ως εξαιρετικά σύνθετη περίπτωση που βοηθά να φωτιστούν οι ουσιαστικές πτυχές των σχέσεων εκπαίδευσης - ταυτότητας - πολιτικοποίησης. Προτείνονται ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτειακής παιδείας που συνδυάζει θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις.

Hypocrisy comes in a variety of different forms, which is why it is so important to separate them out, rather than lumping them all together.

D. RUNCIMAN, *Political Hypocrisy*, 2008

To identify another as a responsible human agent may be a necessary condition for according them respect; but it is also a necessary basis for regarding them with resentment.

JOHN DUNN, *Western Political Theory in the Face of the Future*, 1979

1. Εισαγωγικά

Η πολιτική και πολιτειακή παιδεία συνιστά μέσο αλλά – από μια ορισμένη άποψη – και αυτοσκοπό. Μέσο για την επίτευξη μιας εύτακτης, συναινετικής και δίκαιης πολιτείας (όπως δεν θα δυσκολευτούν να συμφωνήσουν τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι συντηρητικοί) αλλά και αυτοσκοπό στο μέτρο που η πολιτική αρετή και η εκμάθηση της πολιτικής συμμετοχής αποτελούν αυταξία (όπως θα επισημάνουν όσοι υπερασπίζονται τις παραδόσεις του πολιτικού ουμανισμού και του ρεπουμπλικανισμού). Και όμως, η πολιτική και πολιτειακή παιδεία αποτελεί πολύπαθο πεδίο στην Ελλάδα: από την παροχή μιας μάλλον ευτελούς «αγωγής του πολίτη» περάσαμε στην πλήρη ανυπαρξία, χωρίς να προβληματιστούμε για τα τέρατα που θα γεμίσουν το κενό. Στο πλαίσιο αυτό, οι σελίδες που ακολουθούν αναφέρονται σε ορισμένα κρίσιμα θεωρητικά ζητήματα που μπορούν να θεωρηθούν ως προϋποθέσεις για την κριτική ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης σε συγκριτική προοπτική. Τα προβλήματα και οι ελλείψεις στην πολιτειακή παιδεία αφορούν τη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα κάθε πολιτικού συστήματος και δεν θα πρέπει να αποτιμώνται μόνον σε σχέση με τα κριτήρια και τους συγκριτικούς δείκτες (benchmarks) που τίθενται από τους θεσμούς διαχείρισης της εθνικής και υπερεθνικής εξουσίας (κυβερνήσεις, διεθνή φόρα, ΕΕ). Για την πολιτική επιστήμη, οι σχέσεις μεταξύ πολιτειακής παιδείας και πολιτικοποίησης είναι σύνθετες και χαρακτηρίζονται από μια ορισμένη αμφισημία. Ούτε η διεύρυνση ή/και εμβάθυνση της πολιτικής παιδείας οδηγούν απαραίτητα σε εντονότερη πολιτικοποίηση ούτε η πολιτικοποίηση γενικώς προϋποθέτει απαραίτητα πολιτική παιδεία. Στην πραγματικότητα, μόνο μια μορφή πολιτικοποίησης – αυτή που συνδυάζεται με δημοκρατικές μορφές πολιτικής και ορθολογική αποτίμηση των πολιτικών επιλογών, των αποτελεσμάτων και των συνεπειών τους – προϋποθέτει πολιτειακή παιδεία. Παράλληλα, στο άρθρο διατυπώνεται η θέση ότι οι προσεγγίσεις στην πολιτικοποίηση συχνά αμελούν και την επίδραση που έχουν τα περιεχόμενα και τα χαρακτηριστικά της πολιτικής

παιδείας στη συνολική τοποθέτηση των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, τα πολιτικά γεγονότα και τη σχέση τους με αυτά. Προτείνονται ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτειακής παιδείας που συνδυάζει θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις.

2. Πολιτειακή παιδεία και πλουραλισμός: πέρα από τη νομιμοποίηση

Το άρθρο θα μπορούσε να έχει ως υπότιτλο: παρατηρήσεις και επιφυλάξεις από την οπτική γωνία ενός πολιτικού επιστήμονα. Ας δούμε γιατί.

- *Πολιτειακή παιδεία*: κριτική εξοικείωση και εκμάθηση στοιχείων που αφορούν (α) την ιδιότητα του ενεργού πολίτη (active citizenship), (β) τη θεσμική αρχιτεκτονική και λειτουργία των πολιτικών συστημάτων άμεσης και έμμεσης αναφοράς (Ελλάδα, ΕΕ), (γ) τις νόρμες και τις αξίες που οδηγούν την πολιτική δραστηριότητα.

Διαθέτουμε σήμερα αξιολογή συγκριτική εμπειρία αναφορικά με την πολιτική παιδεία, τόσο από τις εθνικές πρωτοβουλίες όσο και από τα ευρωπαϊκά φόρα. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (που αναδεικνύουν την active citizenship σε σημείο αναφοράς της Στρατηγικής της Λισαβόνας ως προς την επίτευξη κοινωνικής συνοχής), το σχετικό πρόγραμμα του Συμβουλίου της Ευρώπης («Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education», EDC/HRE), κ.α. Παράλληλα, στην Ελλάδα, οι προτάσεις που κατά καιρούς υποβάλει η ΠΙΕΠΕ αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής.

Ωστόσο τα προβλήματα και οι ελλείψεις αφορούν τη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα κάθε πολιτικού συστήματος και δεν θα πρέπει να αποτιμώνται μόνον σε σχέση με τα κριτήρια και τους συγκριτικούς δείκτες (benchmarks) που τίθενται από τους θεσμούς διαχείρισης της εθνικής και υπερεθνικής εξουσίας. Παράλληλα με αυτούς, η πολιτική επιστήμη οφείλει να εστιαστεί στις σύνθετες σχέσεις μεταξύ πολιτειακής παιδείας και πολιτικοποίησης.

- *Πολιτικοποίηση*: δείκτες ενεργοποίησης των πολιτών με διάφορες μορφές και με στόχους που αφορούν την κατανομή πόρων και αξιών στο πολιτικό σύστημα.

Εντελώς βασικά ζητήματα προς διερεύνηση: (i) ενεργοποίηση με ανεπαρκή γνώση και εποπτεία του πολιτικού υλικού, (ii) ενεργοποίηση υπερ του μερικού με ταυτόχρονη αγνόηση των συνεπειών στο συλλογικό / θεσμικό επί-

πεδο, (iii) ενεργοποίηση που συνδυάζεται με ρωγμές στη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος.

Τα ζητήματα αυτά αναφέρονται σε παραμέτρους που αφορούν τόσο τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις (π.χ., προβολή μιας κοινωνικής / ταξικής ταυτότητας, η οποία διαμορφώνεται μέσα από την κοινωνικοποίηση) όσο και τις δια-κοινωνιακές, διεθνικές και διεθνείς διαφοροποιήσεις και συνέπειες (π.χ., προβολή μιας εκδοχής εθνικής ταυτότητας, η οποία διαμορφώνεται μέσα από το σχολείο και τη δημοσιότητα). Πώς πολιτικοποιούνται διαφορετικές πολιτισμικές συλλογικότητες στο εσωτερικό ενός πλουραλιστικού πολιτικού συστήματος και τι μορφές λαμβάνει αυτή η πολιτικοποίηση;

3. Η πολυπολιτισμικότητα ως μορφή πλουραλισμού

Ας εστιαστούμε σε ένα κατεξοχήν σύνθετο παράδειγμα: αυτό του πολιτικού, κοινωνικού και πολυπολιτισμικού πλουραλισμού. Τι ρόλους διαδραματίζει η πολιτική παιδεία σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία; Το έργο του Kymlicka (Kymlicka 1989, 1995, 2012) αποτελεί μακράν το πλέον ενδιαφέρον βιβλιογραφικό σημείο αναφοράς στην αναζήτηση των στοιχείων που θα βοηθήσουν σε μια απάντηση. Το έργο αυτό εξετάζει τα ζητήματα που θέτει η πολυπολιτισμικότητα από μια κατά βάση φιλελεύθερη προοπτική. Ο Kymlicka εκκινεί από τα προβλήματα των μειονοτικών πολιτισμικών ενοτήτων σε πολυπολιτισμικά κράτη όπως ο Καναδάς. Αλλά, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, διερευνά τις σχέσεις μεταξύ του οικουμενικού χαρακτήρα των δημοκρατικών αξιών και των συνεπειών που προκύπτουν από μια άνευ όρων αποδοχή της πολιτισμικής διαφορετικότητας με την έννοια της «διαπολιτισμικής ισότητας» (βλ. Parekh 2000).

Ζητούμενο, από αυτή την άποψη, είναι η εύρεση κριτηρίων και προϋποθέσεων που θα επιτρέπουν τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων αλλά ταυτόχρονα θα εγγυώνται την αυτονομία των ατόμων ως ατόμων, ανεξάρτητα από τις ομάδες στις οποίες (επέλεξαν ή έτυχε να) ανήκουν. Ο Kymlicka ασκεί, βέβαια, κριτική στη φιλελεύθερη προσέγγιση στα συλλογικά δικαιώματα (προσέγγιση η οποία είναι κατά βάση αρνητική στο μέτρο που οι φιλελεύθεροι αντιμετωπίζουν τα συλλογικά δικαιώματα ως εχθρό της ατομικής ελευθερίας). Αλλά παράλληλα επιχειρεί και μια θεωρητική προσέγγιση η οποία επιθυμεί να παραμείνει συνεπής ως προς την οικουμενικότητα των αξιολογικών προϋποθέσεων των δικαιωμάτων. Προτείνει τρία βασικά είδη πολιτισμικών δικαιωμάτων (cultural rights) τα οποία αποτελούν βέβαια μορφή συλλογικών δικαιωμάτων. Επισημαίνει ότι ο όρος πολυπολιτισμικότητα ενδέχεται να είναι παραπλανητικός: συγχέει τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνών

μέσα σε ένα κρατικό μόρφωμα (πολυεθνικά κράτη: multinational states) και τη συνύπαρξη ομάδων ή ατόμων που προέρχονται από διαφορετικές εθνοτικές συλλογικότητες (κράτη με εθνοτικό πλουραλισμό: polyethnic states).

Κατά συνέπεια, η διατύπωση των διαφορετικών μορφών πολιτισμικών δικαιωμάτων πρέπει να λαμβάνει υπόψη αυτές τις διαφοροποιήσεις. Η πρώτη μορφή πολιτισμικών δικαιωμάτων αφορά δικαιώματα αυτοδιοίκησης σε εθνικές οντότητες της πρώτης κατηγορίας (self-government rights στις εθνικές συλλογικότητες μέσα σε πολυεθνικά κράτη). Η δεύτερη μορφή αντιστοιχεί στη δεύτερη κατηγορία και αφορά κάποιες δυνατότητες οικονομικής και νομικής υποστήριξης κυρίως σε μετανάστες (polyethnic rights). Τέλος, η τρίτη μορφή πολιτισμικών δικαιωμάτων είναι περισσότερο γενική ως προς την εφαρμογή της. Θυμίζει όψεις του γνώριμου από την πολιτική επιστήμη συναινετικού (consociational) μοντέλου πολιτικής λειτουργίας των πολιτισμικά πολυδιασπασμένων πολιτικών συστημάτων με τη βοήθεια ειδικών συμφωνιών που εξασφαλίζουν την υπό όρους υπεραντιπροσώπηση των μειονοτικών ομάδων. Ο Kymlicka ονομάζει τα δικαιώματα αυτά «δικαιώματα ειδικής αντιπροσώπησης».

Το ερώτημα είναι σε ποιο βαθμό η πολιτισμική ταυτότητα, η αποδοχή της οποίας αποτελεί τελικά και τη βάση για την αναγνώριση πολιτισμικών δικαιωμάτων, είναι συνάρτηση κάποιων αξιών κοινά αναγνωρισμένων από τα μέλη της συλλογικότητας, ή έρχεται απλώς ως συνέπεια σεβασμού της συνέχειας και τήρησης των εθίμων. Ο Kymlicka φαίνεται να επιλέγει ένα ενδιάμεσο σημείο. Προτείνει ως σημείο αναφοράς για την υπεράσπιση πολιτισμικών δικαιωμάτων όχι απαραίτητα την αναγνώριση κάποιων κοινών αξιών, αλλά (τουλάχιστον) τη δυνατότητα μιας πολιτισμικής ενότητας να προσφέρει στο υποκείμενο νόημα και τη βάση γι' αυτό που ο συγγραφέας είχε ονομάσει σε προηγούμενο έργο του αυτοσεβασμό (self-respect), υιοθετώντας, με κάποιες τροποποιήσεις, τη χρήση του όρου από τον Rawls του *Political Liberalism* (Rawls 1993). Αυτή η δυνατότητα που μπορεί και προσφέρει στο άτομο η πολιτισμική ενότητα στην οποία ανήκει, αποτελεί ένα κύριο άξονα για την ανάλυση του Kymlicka.

Είναι βέβαια γεγονός ότι ο Kymlicka προσεγγίζει την ανάλυση του Taylor (1992) για τη σημασία της αυθεντικότητας ως αξίας η οποία δεν μπορεί να ταυτιστεί με την ηθική αυτονομία, διότι προϋποθέτει κάποιες παραμέτρους της κατανόησης του εαυτού μας ως μοναδικού υποκειμένου σε διαλογική σχέση με την πολιτισμική ενότητα στην οποία ανήκει. Συνεπώς οι επιφυλάξεις αναφορικά με το κατά πόσον έχει νόημα η διαφοροποίηση μεταξύ αυθεντικότητας και αυτονομίας, αφορούν και την ανάλυση του Kymlicka. Αλλά σε αναλύσεις όπως αυτή του Taylor εμφανίζεται και ο πρόσθετος κίνδυνος να ταυτιστούν τα «αυθεντικά» στοιχεία του υποκειμένου με τα χαρακτηριστικά

εκείνα τα οποία διαμορφώνονται μέσω της σχέσης του υποκειμένου με την πολιτισμική ενότητα στην οποία ανήκει (βλ. Λάβδας 1999). Αναφορικά μάλιστα με τις πολιτικές και θεσμικές προεκτάσεις τέτοιων αναλύσεων, δεν μπορεί να αποκλειστεί ο κίνδυνος τα συλλογικά δικαιώματα μιας μειονοτικής πολιτισμικής ενότητας να τύχουν ενός είδους αναγνώρισης το οποίο να αποβεί τελικά εις βάρος των ατομικών δικαιωμάτων των μελών της. Αντίθετα, η φιλελεύθερη πολυπολιτισμική προσέγγιση του Kymlicka απομακρύνεται από αυτό τον κίνδυνο. Οι πολιτισμικές ενότητες δεν έχουν αξία αυτές καθαυτές, αλλά αποκτούν αξία διότι «μόνον μέσω της πρόσβασης σε μια κοινωνική πολιτισμική ενότητα αποκτούν οι άνθρωποι πρόσβαση σε μια σειρά επιλογών που έχουν νόημα γι' αυτούς» (Kymlicka 1995: 83). Εφόσον μια πολιτισμική ενότητα έχει αξία σε σχέση με αυτό που προσφέρει στα μέλη της, είναι λογικό να δεχτούμε, και από αυτή τη σκοπιά, ότι ο καθορισμός των θεσμικών ρυθμίσεων που εγγυώνται το σεβασμό μιας πολιτισμικής ενότητας σε ένα πολυπολιτισμικό πλαίσιο πρέπει να γίνεται με αναφορά και στην ποιότητα των σχέσεων στο εσωτερικό αυτής της συλλογικότητας: με αναφορά, δηλαδή, τόσο στις σχέσεις μεταξύ αυτής της πολιτισμικής κοινότητας και των ατόμων – μελών της όσο και στις σχέσεις των τελευταίων μεταξύ τους. Άλλωστε οι πρακτικές που εφαρμόζονται και τα ήθη που διαμορφώνονται στο εσωτερικό των κοινοτήτων αναφορικά με τις δυνατότητες ή τους φραγμούς στις ατομικές επιλογές των μελών τους, υπερχειλίζουν και διαχέονται και στις στάσεις και συμπεριφορές των μελών αυτών απέναντι στους θεσμούς του ευρύτερου πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο διαβιεί η κοινότητα (Λάβδας 1999).

Ο λόγος, λοιπόν, για τον οποίο οι διαφορετικές πολιτισμικές ενότητες πρέπει να αναγνωρίζονται ως τέτοιες σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία δεν μπορεί να είναι ούτε αυτή καθαυτή η διαίωσιση μιας πολιτισμικής ενότητας, μέσω της παράδοσης και κάποιων προστατευόμενων θεσμών, ούτε αυτή καθαυτή η διαφορετικότητα. Ο κύριος λόγος είναι η συμβολή μιας πολιτισμικής ενότητας στον αυτοσεβασμό των ατόμων και στη δυνατότητα που τους παρέχει για επιλογές και στάσεις που έχουν νόημα γι' αυτά. Σε μια πολιτεία ελευθερίας, οφείλουμε να σεβόμαστε τις επιλογές των ανθρώπων αλλά και να ενδιαφερόμαστε για τις συνθήκες που τους επιτρέπουν να καταλήγουν στις επιλογές τους (βλ. Pettit 1997, Schwarzmantel 2005). Κατά συνέπεια, καμία θεσμική ρύθμιση που έχει ως σκοπό την προστασία μιας πολιτισμικής ενότητας δεν είναι δυνατό να επιτρέπει σε αυτή την ενότητα να αρνείται στα μέλη της τις ελευθερίες εκείνες οι οποίες τους δίνουν τη δυνατότητα να υιοθετήσουν, εφόσον το θελήσουν, κριτικές ή και απορριπτικές στάσεις απέναντι στο πολιτισμικό τους περιβάλλον. Το κριτήριο της ηθικής αυτονομίας του υποκειμένου αναδεικνύεται από αυτή την άποψη ως κυρίαρχο κριτήριο.

4. Οι πολιτισμικές ομάδες ως ειδική κατηγορία

Μπορεί μια πολιτισμική κοινότητα, στα πλαίσια μια πολυπολιτισμικής πολιτείας με την έννοια που διαγράφηκε πιο πάνω, να προσεγγιστεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, ως νέα κατηγορία των ομάδων πίεσης του γνώριμου πλουραλισμού; Στο σημείο αυτό μπορεί να μας βοηθήσει μια σημαντική διάκριση που επεξεργάστηκε ο Michael Oakeshott. Πρόκειται για τη διάκριση μεταξύ δυο βασικών κατηγοριών ενώσεων στις σύγχρονες κοινωνίες. Η πολιτική ένωση (civil association) αφορά τα μέσα που ενστερνίζονται και χρησιμοποιούν τα μέλη της, τους ηθικούς και συμπεριφορικούς κώδικες που παρέχουν τα πλαίσια και τα μέσα για τη δράση τους. Οι σκοποθετικές ενώσεις (purposive associations) καλύπτουν μια μεγάλη ποικιλία ενώσεων που επιχειρούν να προωθήσουν συγκεκριμένους πολιτικούς, οικονομικούς, θρησκευτικούς κ. α. σκοπούς (βλ. Boyd 2004: 603-622). Ποικίλες σκοποθετικές ενώσεις δύνανται, σε τελική ανάλυση, να λειτουργήσουν αποδεχόμενες, σε γενικές γραμμές, τα πλαίσια της πολιτικής ένωσης. Οι ομάδες συμφερόντων ή ομάδες πίεσης της πολιτικής επιστήμης αποτελούν περίπτωση σκοποθετικών ενώσεων.

Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης, οι δυσχέρειες και τα κενά (συμφερόντων αλλά και γνωσιολογικά και ερμηνευτικά) που παρουσιάζονται στις σχέσεις μεταξύ της πολιτικής ένωσης και των ποικίλων σκοποθετικών ενώσεων, οδηγούν σε έναν γενικότερο σκεπτικισμό απέναντι σε κάθε πρόγραμμα πολιτικής μεταρρύθμισης που δεν συνδυάζεται με στοιχεία πολιτικής παιδείας ικανά να γεφυρώσουν τα κενά μεταξύ των δύο. Από αυτή την οπτική γωνία, η αξία της «statesmanship» δεν συνδέεται με την εφαρμογή ενός πολιτικού οράματος αλλά με τις μυριάδες προσπάθειες γεφύρωσης των κενών και συμβιβασμού των διαφορών και των εντάσεων που γεννούν τα κενά αυτά (Oakeshott 1962: 186-189).

Οι όποιες δυσκολίες στην κάλυψη των κενών μεταξύ του πλαισίου της πολιτικής ένωσης και των διαφόρων σκοποθετικών ενώσεων εντείνονται σε σημαντικό βαθμό όταν πρόκειται, ειδικότερα, για πολιτισμικές ομάδες. Οι πολιτισμικές ομάδες μπορούν να προσεγγιστούν ως υποκατηγορία σκοποθετικών ενώσεων, η δράση των οποίων τις φέρνει σε δυνητική ή παρατηρούμενη ένταση με το πλαίσιο της πολιτικής ένωσης. Η μετάβαση από την πολιτισμική κοινότητα σε μια πολιτισμική ομάδα, δηλαδή σε μια σκοποθετικού τύπου ένωση (όπως οι ομάδες συμφερόντων), είναι μια μετάβαση που εμπεριέχει (α) ενστερνισμό, σε ένα τουλάχιστο βαθμό, των πλαισίων, των κανόνων και των μεθόδων δράσης του πολιτικού συστήματος και (β) την αρχή μιας διαδικασίας γενικότερου προβληματισμού επάνω στις σχέσεις μεταξύ των αξιακών προσανατολισμών της κοινότητας και των πολιτικών και θεσμικών πλαισίων του πολιτικού συστήματος, εντός του οποίου η κοινότητα αυτή επιχειρεί να

δράσει ως ομάδα συμφερόντων. Επιχειρώντας να δράσει με τον τρόπο αυτό, χρησιμοποιώντας, δηλαδή, τις μεθόδους και τις τακτικές των ομάδων συμφερόντων, η πολιτισμική κοινότητα μετασχηματίζεται σε πολιτισμική ομάδα που στοχεύει να επηρεάσει (κάποιες από τις) δημόσιες πολιτικές. Η δυναμική ή παρατηρούμενη ένταση που προαναφέρθηκε ενδέχεται να οδηγήσει σε διάφορα σενάρια διαπραγμάτευσης των σχέσεων μεταξύ πολιτισμικών ομάδων και πολιτικής ένωσης.

Ενδέχεται να οδηγήσει:

- α) σε επανειλημμένες, αναπαραγόμενες και αδιέξοδες δυσχέρειες στις σχέσεις μεταξύ της πολιτικής ένωσης και των συγκεκριμένου τύπου σκοποθετικών ενώσεων (πολιτισμικών κοινοτήτων),
- β) σε αλληλεπίδραση με τα στοιχεία της πολιτικής ένωσης, με αποτέλεσμα αμοιβαίες προσαρμογές,
- γ) σε αλλοίωση και προσαρμοστική μετάλλαξη της πολιτισμικής ομάδας, σε βαθμό που να χάνονται τελικά τα χαρακτηριστικά της προϋπάρχουσας πολιτισμικής κοινότητας,
- δ) σε αλλοίωση των χαρακτηριστικών της πολιτικής ένωσης προς την κατεύθυνση της γενικευμένης ανοχής απέναντι στα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης πολιτισμικής κοινότητας (πολιτισμικός και ηθικός σχετικισμός, μείωση της έμφασης στο κριτήριο της ατομικότητας, ανοχή απέναντι σε πρακτικές – όπως η κλειτοριδεκτομή σε μικρή ηλικία – που δεν συνάδουν με το κριτήριο της αυτονομίας, κλπ.),
- ε) σε ρήξη στις σχέσεις μεταξύ του πλαισίου (πολιτικής ένωσης) και της πολιτισμικής σκοποθετικής ομάδας, με διάφορες περαιτέρω πιθανότητες (αποσχιστική ενέργεια, βίαιη επανένταξη της ομάδας, παρέμβαση τρίτων/εξωτερικών παραγόντων, κλπ.).

5. Μετατοπίσεις στη λανθάνουσα συναίνεση

Οι εκδοχές (β), (γ) και (δ) αποτελούν τα πιθανότερα σενάρια για τα σύγχρονα πολιτικά συστήματα. Η εκδοχή (δ) είναι, υπό προϋποθέσεις, λιγότερο απίθανη από ό,τι ίσως φαίνεται. Τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής ένωσης αναπαράγονται όχι τόσο μέσα από επαναλαμβανόμενη συμφωνία των μελών του κοινωνικού συνόλου όσο με τη βοήθεια της λανθάνουσας συναίνεσης. Η λανθάνουσα συναίνεση, η οποία παρέχει ένα από τα βασικά συστατικά στοιχεία του υπόβαθρου για την πολιτική δράση στα σύγχρονα φιλελεύθερα πολιτικά συστήματα, αναπαράγεται μέσα από ορθολογικές στάσεις αλλά και ποικίλους ιδεολογικούς μηχανισμούς και πρότυπα πρόσληψης της πραγματικότητας.

τας. Η ιδιαίτερη αυτή μορφή επιτρεπτικής συναίνεσης που τεκμαίρεται από την απουσία έκδηλης αντίθεσης, έχει βαθιές ρίζες στην φιλελεύθερη πολιτική σκέψη και πρακτική, ρίζες που φθάνουν, μεταξύ άλλων, στην πολιτική θεωρία του Locke. Σε περιόδους ισχυρών μετατοπίσεων κάποιων στοιχείων αυτής της λανθάνουσας συναίνεσης, περιόδους μετάβασης από ένα καθεστώς συναίνεσης σε ένα άλλο, παρουσιάζονται φορείς και δρώντες μιας μεσσιανικής πολιτικής. Πρόκειται για εκδηλώσεις ενός πολιτικού στυλ που έχει αποκληθεί με διάφορους τρόπους (π. χ., «the politics of conviction», στην περίπτωση της πολιτικής Thatcher των πρώτων ετών) αλλά, σε κάθε περίπτωση, διαθέτει ένα κύριο, καθοριστικό χαρακτηριστικό: την ανάδειξη μιας πρόδηλης ασυνέχειας με τη συναίνεση του πρόσφατου παρελθόντος, με τρόπο που να προκαλεί την βίαιη μετατόπιση των σημείων αναφοράς του πολιτικού λόγου και τον επανακαθορισμό των βασικών παραμέτρων του. Όταν μια νέα ισορροπία επιτυγχάνει, τελικά, να παγιωθεί, η μεσσιανική πολιτική εξασθενεί, περιοριζόμενη σε λίγο-πολύ περιθωριακές εκδηλώσεις κάποιων δογματικών που διατείνονται ότι κατέχουν την Αλήθεια (είτε πρόκειται για το Κόμμα, για την Αγορά, για το Κράτος, κ.ο.κ.). Βασικές παράμετροι (γνωσιολογικοί, ψυχολογικοί, συμπεριφορικοί) της λανθάνουσας συναίνεσης διασώζονται και επιβιώνουν, ενώ άλλες διαφοροποιούνται με την προσθήκη ενός νέου υποστρώματος στο οποίο αποτυπώνονται τα καινοφανή στοιχεία προσανατολισμού στα πολιτικά αντικείμενα.

Το κυρίαρχο πρότυπο που σημάδεψε τη διαμόρφωση ενός «καθεστάτος συναίνεσης» στην μεταπολεμική Ευρώπη χαρακτηρίστηκε από τον συνδυασμό (α) ενός πραγματισμού απέναντι στα ζητήματα της πολιτικής και οικονομικής διακυβέρνησης και (β) διαδικασιών ανάθεσης ευθυνών στους κύριους κοινωνικούς εταίρους (με συνέπεια, συνήθως, λύσεις κοινωνικού κορπορατισμού). Η «κοινωνική οικονομία της αγοράς» (soziale Marktwirtschaft) έφτασε να σημαίνει τόσο το κυρίαρχο παράδειγμα διακυβέρνησης και λειτουργίας των οικονομικών διαδικασιών στην μεταπολεμική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας όσο και, γενικότερα, ένα εννοιολογικό πρότυπο πολιτικής σύμφωνα με το οποίο μπορούσε να μετρηθεί και να αξιολογηθεί η εμπειρική πραγματικότητα. Μια συγκεκριμένη έκφανση του προτύπου αυτού εκφράστηκε με το συνδυασμό του κοινωνικού κορπορατισμού και της «Κεϋνσιανής συναίνεσης» (βλ. Λάβδας 2004 και την εκεί αναλυτική βιβλιογραφία).

Στα πλαίσια αυτής της εύρωστης και βασισμένης στη σχετική ευμάρεια συναίνεσης, οι σκοποθετικές ενώσεις μπόρεσαν να κατακτήσουν σημαντικές θέσεις εξουσίας και επιρροής στα πολιτικά συστήματα. Τα μεταναστευτικά κύματα απορροφούνταν με σχετικά χαμηλούς κραδασμούς. Το σημαντικότερο είναι ότι η μετάβαση στην σκοποθετική λειτουργία για τις περισσότερες από τις πολιτισμικές κοινότητες στις δυτικές κοινωνίες δεν έλαβε ταχείς ή εντατικοποιημένους ρυθμούς.

Η επίθεση σε αυτό το «καθεστώς συναίνεσης» κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 τραυμάτισε τις ισορροπίες σε όλα τα μέτωπα. Όμως ενώ οι εκφάνσεις που συνδέθηκαν με τον κοινωνικό κορπορατισμό και τον Κεϋνσιανισμό υποχώρησαν, ο πραγματιστικός προσανατολισμός στα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής και η επιφυλακτικότητα απέναντι στη γενική κυριαρχία της Αγοράς αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί βασικό στοιχείο του σταθερού υποστρώματος της λανθάνουσας συναίνεσης στην Ευρώπη. Η γενικευτική χρήση της έννοιας της «αγοράς» παρατηρείται, κυρίως, στα πλαίσια επιμέρους πολιτικών στρατηγικών και συνήθως αναλαμβάνει τον ρόλο νομιμοποιητικού μύθου (η χρήση αυτή υποστασιοποιεί την «αγορά» με τρόπο και σε βαθμό που την καθιστά άχρηστη ως αναλυτικό εργαλείο). Σε πολλές κοινωνίες, τα μεταναστευτικά κύματα σταμάτησαν να απορροφούνταν με χαμηλούς κραδασμούς – αντίθετα, το ζήτημα της εθνοτικής και πολιτισμικής ανομοιογένειας άρχισε να γίνεται ένα πολιτικά σημαντικό ζήτημα (salient issue). Ο λόγος για τον οποίο το σενάριο (α) φαίνεται απίθανο να μπορεί να αναπαράγεται στο διηνεκές, είναι διότι προϋποθέτει ότι ζητήματα διαφοράς και ανομοιογένειας δεν διαβαίνουν το κατώφλι της έντονης πολιτικοποίησης. Κάτι τέτοιο, όμως, μοιάζει σήμερα απίθανο. Η εκδοχή (β), από την άλλη πλευρά, παρόλο που είναι ίσως ιδανική από κανονιστική άποψη, δεν συνιστά απαραίτητα εκδοχή ισορροπίας. Η τελευταία θα εξαρτηθεί από τις γενικότερες (οικονομικές, κλπ.) συνθήκες, οι οποίες θα ενθαρρύνουν ή θα αποτρέψουν την συμμετοχική εμπλοκή και των πολιτισμικών ομάδων (ως υποκατηγορίας σκοποθετικών ενώσεων) σε ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές στρατηγικές. Στρατηγικές που επιχειρούν να αξιοποιήσουν όσες θετικές πτυχές ενυπάρχουν στις αμφίσημες διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης και να εκμεταλλευτούν την τεχνολογική, επιστημονική, ιατρική και επικοινωνιακή ανωτερότητα της ύστερης νεωτερικότητας.

Σε τελική ανάλυση, η εκλέπτυνση και η διάχυση της πολιτικής παιδείας είναι το στοιχείο εκείνο που θα αναδείξει αλλά και θα δοκιμάσει τις δυνατότητες που ενδέχεται να διαθέτει μια νέα πολιτική και κοινωνική στρατηγική. Όπως διαπιστώσαμε πιο πάνω, οι δυσχέρειες και τα κενά που παρατηρούνται στις σχέσεις μεταξύ του πλαισίου της πολιτικής ένωσης και των ποικίλων σκοποθετικών ενώσεων, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ένα πρόγραμμα πολιτικής μεταρρύθμισης θα έχει τότε μόνον ελπίδες επιτυχίας εάν συνδυάζεται με στοιχεία πολιτικής παιδείας ικανά να γεφυρώσουν τα κενά μεταξύ των δύο. «Νέα» είναι κάθε στρατηγική που εστιάζεται στην προσπάθεια να επεκταθούν τα όρια της λανθάνουσας συναίνεσης, ανεξάρτητα από τις κατευθύνσεις προς τις οποίες επιχειρεί να τα επεκτείνει. Η στρατηγική αυτή θα είναι και σε θέση να προωθεί υποδείγματα καλής διακυβέρνησης (Hamlin και Pettit 1989), εάν αναπτύσσει την πολιτική παιδεία και ενθαρρύνει ένα πρότυπο πο-

λιτών που προβληματίζονται πέρα από κληρονομημένες πολιτισμικές ταυτίσεις και τελικά τοποθετούνται με τρόπο κριτικό επάνω στα ζητήματα που θέτουν οι σύνθετες σχέσεις μεταξύ ατομικών επιλογών, ομαδικών συνθηκών και κοινωνικής ευημερίας.

6. Κανονιστικά στοιχεία σε υποδείγματα πολιτειακής παιδείας

Ενόψει των δυσκολιών, η βασική πρόταση πρέπει να είναι: μεγαλύτερη έμφαση, στο πλαίσιο της πολιτικής παιδείας, στις νόρμες περί πολιτικής και κοινωνικής συμβίωσης.

Οι νόρμες (κοινωνικές, τεχνικές, οικονομικές, αισθητικές, κλπ) αποτελούν σημεία αναφοράς για τον προσανατολισμό και τη ρύθμιση των συμπεριφορών. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται απλώς για παρατηρούμενες κανονικότητες, αλλά για υποδείγματα και συμπεριφορικά στάνταρντ προς τα οποία προσανατολίζεται η δράση. Η συμμόρφωση με τις νόρμες είναι άλλοτε συνειδητή και άλλοτε όχι, σε κάθε όμως περίπτωση αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη τους όταν τις παραβούμε ή επιχειρήσουμε να τις παρακάμψουμε. Ο ρόλος που διαδραματίζουν οι νόρμες είναι τόσο κρίσιμος ώστε συχνά η ίδια η *πολιτική* ορίζεται ως μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας που είναι συνάρτηση των διαδράσεων που ρυθμίζονται από νόρμες, ενώ η ίδια η *πολιτική θεωρία* μπορεί να οριστεί ως απόπειρα ερμηνείας των διαδράσεων που ρυθμίζονται από νόρμες.

Αλλά νόρμες και αξίες δεν ταυτίζονται. Η συζήτηση, η ανάλυση, ακόμη και η εκμάθηση για τις νόρμες δεν προϋποθέτει απαραίτητα ότι οι συμμετέχοντες μοιράζονται τις ίδιες αξίες. Οι αξίες προϋποθέτουν την αναγνώριση ενός αγαθού σύμφωνα με το οποίο προβαίνω στις επιλογές μου ή, γενικότερα, διδάγω τον βίο. Από την άλλη πλευρά, τις νόρμες τις ακολουθώ για διάφορους λόγους (ένας εκ των οποίων ενδέχεται να είναι και η αντίληψη ότι μια νόρμα εκφράζει κάτι που αποτελεί αξία). Οι νόρμες αναφέρονται σε διάφορα πεδία της εμπειρίας (ηθικά, αισθητικά, κοινωνικά, οικονομικά, κ.α.), έχουν, όμως, ένα σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό: την δυνατότητα να ρυθμίζουν την δράση, προσανατολίζοντας τη σε γενικά ή ειδικά πρότυπα. Οι νόρμες λαμβάνουν μια «αντικειμενική» διάσταση με την εφαρμογή ή την απόρριψη τους στο κοινωνικό πεδίο, ενώ οι αξίες παραμένουν εγγενώς αφαιρετικές και (όπως θα πρόσθετε ο Max Weber) δυνάμει «πολυθεϊστικές». Ο «πολυθεϊσμός» των αξιών που επισημαίνει ο Max Weber (ακολουθώντας τον J. S. Mill) δυσχεραίνει την «αντικειμενική» στάθμιση των διαφορετικών προσανατολισμών στη ζωή. Έργο της επιστήμης αναφορικά με τις αξίες είναι η διερεύνηση των διαφορετικών «κρίσεων περί αξιών» (των διαφορετικών, δηλαδή, προσπαθειών χρήσης των αξιών για την υποστήριξη ανταγωνιστικών μεταξύ τους προσανατο-

λισμών). Η πλέον σημαντική απόπειρα του 20ου αιώνα να αντιμετωπιστεί με τρόπο αναλυτικό αυτή η αμηχανία οφείλεται στον John Rawls.

Η διαμόρφωση ενός πλαισίου το οποίο χαίρει αυξημένης αποδοχής από τις κύριες ομάδες μιας κοινωνίας χωρίς να ενστερνίζεται έναν ισχυρό αξιολογικό προσανατολισμό αποτελεί βασική πρόκληση για μια δημοκρατική και ανεκτική κοινωνία. Από αυτή την άποψη, οι δυνατότητες της πολιτειακής παιδείας να επηρεάσει την πολιτική συμμετοχή και την πολιτειακή λειτουργία εξαρτώνται από την ύπαρξη ενός πλέγματος από νόρμες που (α) λειτουργούν ανεξάρτητα από το εάν υπάρχουν ή όχι πολλές και βαθιά ριζωμένες κοινές αξίες και (β) ισχύουν ανεξάρτητα από νομικούς καταναγκασμούς. Η επιβίωση ενός τέτοιου πλέγματος εξαρτάται, με τη σειρά της, από την επικράτηση συνθηκών που αποθαρρύνουν την δογματική προσκόλληση σε ιδεολογικά υποδείγματα (που μπορεί να αφορούν στο Κράτος, στην Αγορά, στο Κόμμα, κλπ.) και ενθαρρύνουν την αναζήτηση αμοιβαία αποδεκτών συμβιβασμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ηθικός πραγματισμός του John Dewey συνοδεύεται από έναν ιδιότυπο πολιτικό-θεσμικό φιλελευθερισμό, ο οποίος προϋπέθετε μια αδογμάτιστη προσέγγιση στις σχέσεις πολιτικής - οικονομίας και δεν δίσταζε να συνηγορεί υπέρ του καθοριστικού ρόλου των δημόσιων θεσμών, όπου αυτό έμοιαζε να οδηγεί σε εφαρμόσιμες λύσεις.

Ένας πραγματιστικός πειραματισμός είναι ίσως το αποτελεσματικότερο αντίδοτο για ορισμένα συστατικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: την παράδοση ενός ρητορικού-λαϊκιστικού ριζοσπαστισμού που συνδυάζεται με τις πρακτικές ενός κοινωνικού συντηρητισμού.

Πίνακας 1

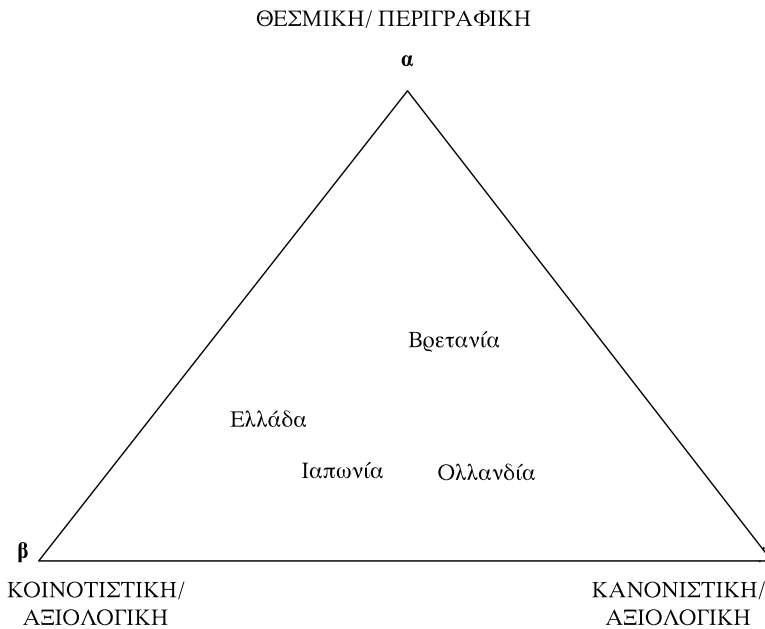
Υποδείγματα πολιτικής παιδείας: δρώντες και χαρακτηριστικά

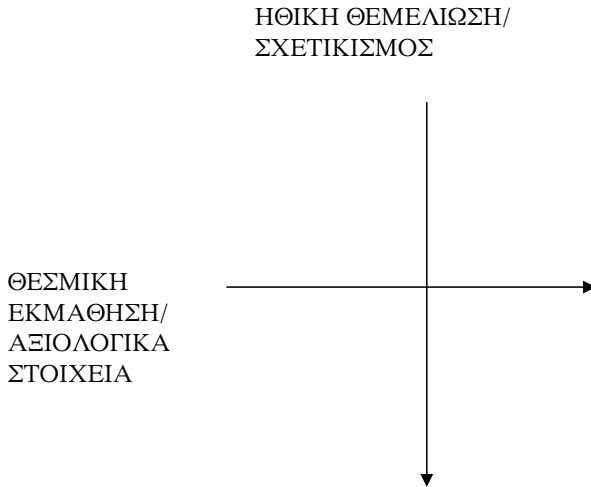
	ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
ΘΕΣΜΙΚΗ / ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ	Εκμάθηση / ανάπτυξη δεξιοτήτων	Συνταγματικό πλαίσιο, πολιτικοί θεσμοί, ιθαγένεια και προϋποθέσεις της
ΚΟΙΝΟΤΙΣΤΙΚΗ / ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗ	Εκμάθηση / ανάπτυξη στάσεων και προϋδεάσεων	Εθνική ταυτότητα, «εθνικά δίκαια», σχέσεις με τους «άλλους», στοιχεία ιστορικής συνέχειας της κοινότητας

ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ / ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗ	Εκμάθηση / ανάπτυξη δεξιοτήτων / επεξεργασία κριτηρίων πρόσληψης και αποτίμησης των πολιτικών αξιών	Διαφορετικές προσεγγίσεις στο «δημόσιο συμφέρον», ενθάρρυνση επεξεργασίας διαφορετικών προσεγγίσεων στις νόρμες της συνύπαρξης και της πολιτικότητας, προϋποθέσεις σεβασμού (όχι αποδοχής) διαφορετικών αξιών
--------------------------	---	---

Σχήμα 1

Υποδείγματα πολιτειακής παιδείας: μια σχηματική προσέγγιση

Σχήμα 2Θεσμική αποτίμηση και αξιολογικές κρίσεις: δυο *continua*

Ο πίνακας 1 και τα δυο σχήματα που τον συνοδεύουν επεξηγούν τις διαστάσεις και τις διακριτές δυναμικές των διαφορετικών υποδειγμάτων πολιτικής παιδείας. Τέσσερα είναι, τελικά, βασικά χαρακτηριστικά της πολιτειακής παιδείας που συνδυάζει θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις: (α) ενθάρρυνση της συμμετοχής σε ένα κοινό πλαίσιο, της κοινής αίσθησης ιδιότητας του πολίτη (*common citizenship*), (β) ανάπτυξη ενός ελάχιστου κοινού παρονομαστή αντιλήψεων περί του δημοσίου πράγματος (*res publica*), (γ) ενίσχυση της ηθικής αυτονομίας των υποκειμένων και της ανεξάρτητης κριτικής ικανότητας των πολιτών και (δ) εξοικείωση με νόρμες συλλογικής υπευθυνότητας, πραγματισμού και συνειδητοποίησης της αλληλεξάρτησης και της κοινωνικής συνύπαρξης.

Η ανάγκη για την ανάπτυξη πλεγμάτων από νόρμες πραγματισμού, πέρα από τις ενίοτε αμείλικτες αναγκαιότητες της οικονομικής και κοινωνικής συνύπαρξης, προκύπτει και από τις εξελίξεις στο επίπεδο της πολυπολιτισμικότητας και, γενικότερα, του «νέου πλουραλισμού». Η πολιτειακή παιδεία αντιμετωπίζει σήμερα πολλαπλές και, εν μέρει τουλάχιστον, αλληλεπικαλυπτόμενες δημόσιες σφαίρες στην Ευρώπη.

Πράγματι, η έννοια της δημόσιας σφαίρας (*public sphere*) μας χρειάζεται στον πληθυντικό, για να υποδηλώσει όχι ένα στάδιο στην ανάπτυξη της αστι-

κής κοινωνίας (όπως την χρησιμοποιεί ο Habermas 1989), αλλά τη συνύπαρξη ενός πλουραλισμού δημόσιων σφαιρών, η κάθε μια από τις οποίες ορίζεται σε συνάρτηση με:

- α) ένα γλωσσικό πλαίσιο αναφοράς,
- β) μια διαλογική διαδικασία διαμόρφωσης ιδιότυπων μορφών κοινότητας, και
- γ) τη διάδραση με διαφορετικά επικοινωνιακά περιβάλλοντα (βλ. Lavdas & Chrysoschoou 2011 και την εκεί αναλυτική βιβλιογραφία).

Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι διαδικασίες της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης ενθαρρύνουν ποικίλες διαδικασίες διαπραγμάτευσης, αλληλοδεσμεύσεων και αλληλοϋποχωρήσεων μεταξύ μιας πολλαπλότητας δρώντων. Σε συνδυασμό με τον πλουραλισμό των πολιτισμικών και άλλων ταυτοτήτων, η αρχιτεκτονική μιας μεικτής και πολυεπίπεδης διακυβέρνησης ενθαρρύνει τη συνειδητοποίηση, από πλευράς των ευρωπαίων πολιτών, της αυξανόμενης σημασίας της Ένωσης στις διαφορετικές καθημερινότητες της ζωής τους. Μια ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα προϋποθέτει αυτή τη συνειδητοποίηση, σε συνάρτηση και με (α) την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη ως συμπληρωματική της εθνικής, και (β) τη θεσμοθέτηση σειράς δικαιωμάτων των πολιτών σε σχέση με τα ζητήματα που αφορούν τις αποφάσεις και τις πολιτικές της Ένωσης.

7. Τελικές παρατηρήσεις

Οι σχέσεις μεταξύ πολιτικής παιδείας και πολιτικοποίησης είναι σύνθετες και χαρακτηρίζονται από μια ορισμένη αμφισημία. Η επίδραση της πολιτικής παιδείας στην πολιτικοποίηση και τις επιμέρους εκδηλώσεις της εξαρτάται (α) από τα μακροσκοπικά χαρακτηριστικά της πολιτικής κουλτούρας και το είδος της λανθάνουσας συναίνεσης που κυριαρχεί, (β) από το εκάστοτε πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον και (γ) από το είδος και την ένταση του ερεθίσματος που, συγκυριακά, ενεργεί κάθε φορά (π.χ. οικονομική κρίση, εξωτερική επέμβαση, κλπ).

Σε συνάρτηση με τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτειακής παιδείας που συνδυάζει θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις (ηθική αυτονομία, νόρμες πραγματισμού για τη συλλογική συμβίωση, common citizenship, μια ελάχιστη κοινή αντίληψη περί res publica), η πολιτειακή παιδεία στη σημερινή Ευρώπη οφείλει να ενθαρρύνει τις γέφυρες μεταξύ των δημόσιων σφαιρών, γέφυρες που επιτρέπουν την νοηματική αναζήτηση κοινών πλαισίων αλλά και, τουλάχιστον εν μέρει, κοινών σκοπών.

Σε μια εποχή όπου η γνώριμες πολιτικές πρακτικές και οι δεδομένοι τόποι αναφοράς ανατρέπονται, οι μορφές της πολιτικοποίησης μπορούν να λάβουν μορφές ακραία ανορθολογικές και χαρακτηριστικά ανομικές. Αναδεικνύεται, και από αυτή την άποψη, η σημασία της πολιτειακής παιδείας στη δημιουργική αναζήτηση κοινών τόπων και το συγκερασμό διαφορετικών τάσεων που αναφέρονται στην άρθρωση και προβολή συμφερόντων, τον ανταγωνισμό μεταξύ υποδειγμάτων πολιτικής και την υπεράσπιση αντιλήψεων περί δημοσίου συμφέροντος. Σε περιόδους συστημικών κρίσεων, η εκπαίδευση γενικότερα περνά μέσα από μετασχηματισμούς των κυρίαρχων χαρακτηριστικών της ενώ παρουσιάζονται και σημαντικές ευκαιρίες για την αναδιάταξη των ηγεμονικών υποδειγμάτων και την εισαγωγή ή επανεισαγωγή στοιχείων του ανθρωπιστικού ιδεώδους (Kazamias 2009: 1267-1276).

Στο πλαίσιο αυτό, η πρόκληση για την αναζήτηση συναινέσεων και κοινών τόπων διέρχεται μέσα από την επανανακάλυψη και τον επανακαθορισμό της πολιτικής και πολιτειακής παιδείας. Η πρόσφατη ελληνική εμπειρία – με την άνοδο των άκρων και την εξάπλωση της πολιτικής βίας – αποτελεί μια ακόμη απόδειξη. Η έλλειψη ενός συνειδητού πολιτικού πραγματισμού και μιας ηθικής των συνεπειών συνδυάζεται με την απουσία πολιτικής παιδείας και οδηγεί στην ανάδυση και αποδοχή της πολιτικής βίας, ανεξαρτήτως χρώματος (Λάβδας 2010: 69-75, 87-90). Όσοι σήμερα θρηνούν για την ποιότητα της πολιτικής κουλτούρας, την αυξανόμενη εξοικείωση με τον ρόλο της βίας στις πολιτικές διενέξεις και την απελπιστική κενότητα του πολιτικού λόγου, θα πρέπει να αναρωτηθούν – οι ίδιοι αλλά και οι ακροατές της θρηνωδίας τους – τι θέση πήραν απέναντι στην έκπτωση και τον σταδιακό αλλά τελικά δραματικό περιορισμό των μαθημάτων πολιτικής και πολιτειακής παιδείας στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

- Altinay, H. επιμ. (2011). *Global Civics*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Baubock, R. (1994). *Transnational Citizenship*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Boyd, R. (2004). Michael Oakeshott on Civility, Civil Society and Civil Association. *Political Studies*, 52. 3., 603-622.
- Council of Europe & European Commission (2003). *Under Construction: Citizenship, Youth and Europe - Tool-Kit on European Citizenship*. Brussels: Commission of the EC.
- Dunn, J. (1979). *Western Political Theory in the Face of the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Honohan, I. (2006). Educating Citizens. In I. Honohan and J. Jennings, eds. *Republicanism in Theory and Practice*. London: Routledge.
- Kazamias, A. M. (2009). Reclaiming a Lost Legacy: The Historical Humanist Vision in Comparative Education. *International Handbook of Comparative Education*, 22. 8, 1267-1276.
- Κοντογιώργης, Γ. Δ. (1997). Για μια Νέα Προσέγγιση της Δημοκρατίας στην Αρχαιότητα και στην Εποχή μας. ΣΕ G. Haarscher & M. Telo, επιμ., *Μετά τον Κομμουνισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κοτρόγιαννος, Δ. (2002). Το Πανεπιστήμιο στην Εποχή της «Απασχολησιμότητας»: Ιστορία, Πραγματικότητα και Επίφαση. *Πανεπιστήμιο*, 5, 43-61.
- Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2012). *Πολυπολιτισμικές Οδόσεις: Πλοήγηση στη Νέα Διεθνή Πολιτική της Διαφορετικότητας*. Πρόλογος Κ. Α. Λάβδας. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Lavdas, K. A. (1997). *The Europeanization of Greece: Interest Politics and the Crises of Integration*. London: Macmillan.
- Λάβδας, Κ. Α. (1999). Η Πολυπολιτισμικότητα και η Θεωρητική Κληρονομιά του Εθνικού Κράτους. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 2/3.
- Lavdas, K. A. (2000). Republic, Theories of Government. In G. Speake, ed., *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*. London: Fitzroy Dearborn Lavdas, K. A. (2001). Republican Europe and Multicultural Citizenship, *Politics*, 21, 1-11.
- Λάβδας, Κ. Α. (2004). *Συμφέροντα και Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λάβδας, Κ. Α. (2010). *Η Πολιτική Ανάμεσα στο Δυνητικό και το Οικείο: Παρεμβάσεις και Αναθεωρήσεις*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Lavdas, K. A. & Chrysochoou, D. N. (2011). *A Republic of Europeans: Civic Potential in a Liberal Milieu*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- McLaren, L. (2006). *Identity, Interests and Attitudes to European Integration*. London: Palgrave Macmillan.
- Oakeshott, M. (1962). *Rationalism in Politics*. London: Methuen.
- Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism*. London: Macmillan.
- Pettit, P. (1997). *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Pettit, P. (2002). *Rules, Reasons and Norms: Selected Essays*. Oxford: Clarendon Press.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2001). *Εκπαίδευση και Κοινωνία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rorty, R. (1987). Pragmatism and Philosophy. In K. Baynes et al., eds., *After Philosophy: End or Transformation?* Cambridge, MA: MIT Press.
- Runciman, D. (2008). *Political Hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press.
- Schwarzmantel, J. (2005). *Για μια Δημοκρατική Πολιτεία: Ταυτότητα και Συμμετοχή*. Πρόλογος Κ. Α. Λάβδας, Μετάφραση Ξ. Γιαταγάνας. Αθήνα: Κριτική.
- Taylor, C. (1992). *The Ethics of Authenticity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2006). *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία: Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

ABSTRACT

Tackling the complex relationship between political education (civics) and the different forms of politicization, the paper focuses on a number of crucial prerequisites for a critical analysis of the Greek case in comparative perspective. It is argued that the significance and the impact of political education need to be addressed with reference to its contribution to different forms and modalities of politicization, quite apart from benchmarking and the other methods that power centers (at the local, regional, national, EU, and international level) use in order to assess education. The case of political education in a multicultural society is approached as an especially critical case for the analysis of the links between education, identity, shared beliefs, and politicization. The article concludes by exploring different analytical and normative models of political education from the perspective of the relations between cognitive and moral concerns.